

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ

Νίκη Καλτσόγια

Είναι ευρύτερα γνωστό ότι η αξία της παιδείας βρίσκεται στο κέντρο των αξιών του ελληνικού πολιτισμού και ότι η επιδίωξη απόκτησης ειδικότερα ενός πανεπιστημιακού πτυχίου επεκτείνεται σε όλα ανεξαιρέτως τα στρώματα της κοινωνίας μας, γιατί η πανεπιστημιακή μόρφωση θεωρείται μέσον κοινωνικής ανέλιξης. Αλλά και ιδεολογικά το νεώτερο ελληνικό κράτος έβλεπε την παιδεία ως τον κύριο μοχλό για την ανάπτυξη και την ένταξη της χώρας στο δυτικό ευρωπαϊκό πολιτισμό και το ξεπέρασμα των επιδράσεων του οθωμανικού σκοταδισμού. Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της επανάστασης οραματιζόταν τη δημιουργία ενός πανεπιστημίου, το οποίο θεωρούσε ως τον πνευματικό τροφοδότη του έθνους. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε ο μεγάλος ιστορικός Κ. Παπαρρηγόπουλος, το πανεπιστήμιο ήταν "μέγα αλεξιφάρμακον εναντίον αρξαμένης εν τω εθνικώ οργανισμώ πνευματικής διαφθοράς εν τη γλώσση και τη φιλολογία.."¹. Αυτή άλλωστε η πίστη στη δύναμη της παιδείας, με την έννοια της μόρφωσης, διατυπώνεται και στο περίφημο Σύνταγμα του Ρήγα, του εμπνευσμένου αυτού πνευματικού ηγέτη του έθνους : "Όλοι χωρίς εξαιρέσιν έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα, η πατρίς έχει να καταστήσει σχολεία εις όλα τα χωρία, δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά. Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή με την οποίαν λάμπουν τα ελεύθερα έθνη"².

Διατάξεις για την παιδεία απαντώνται σε τοπικό σύνταγμα του πρώτου έτους της ελληνικής επανάστασης³, κάτι που δεν επαναλαμβάνεται στο πρώτο ελληνικό Σύνταγμα της Επιδάουρου του 1822. Αυτό ερμηνεύεται όχι ως έλλειψη ανάλογου ενδιαφέροντος από την επαναστατική εθνική συνέλευση, αλλά ως έκφραση της θέσης ότι η μέριμνα για την παιδεία έπρεπε να αφηθεί, όπως μέχρι τότε στις τοπικές διοικήσεις⁴. Με την αναθεώρηση όμως του Συντάγματος της Επιδάουρου το 1823 κατοχυρώνεται με ρητές διατάξεις η μέριμνα του κράτους για την παιδεία⁵. Μάλιστα το Σύνταγμα του 1844 εκτός

1. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 8η έκδοση υπό Π. Καρολίδου, τομ. 7ος, Αθήνα 1930, σελ. 283.

2. Βλ. Κεφ. "Τα δίκαια του ανθρώπου", άρθ. 22. Στο ίδιο κεφ. βλ., επίσης, άρθ. 16 για την ελευθερία της εργασίας και τέχνης και κυρίως άρθ. 7 για το δικαίωμα έκφρασης στοχασμών.

3. Βλ. "Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος" της 15.11.1821, Κεφ. 2ο, άρθ. ΚΔ.

4. Βλ. σχετικά στην "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", Εκδοτικής Αθηνών, τομ. ΙΓ, Αθήνα 1977, σελ. 485.

5. Βλ. Κεφ. Δ, άρθ. λζ και Κεφ. Ι, άρθ. πς, Σ. Τροιζήνας 1827, Κεφ. Γ, άρθ. 20, Κεφ. ΣΤ, άρθ. 85 και Κεφ. Η. άρθ. 126, Ηγεμονικόν" Σ. 1832, Κεφ. Β, άρθ. 28, Κεφ. Ε, άρθ. 99 και Κεφ. Στ άρθ. 231 και 251.

των άλλων ορίζει ρητά ότι η "ανωτέρα εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη του κράτους"⁶. Σταθμό για την ανώτατη εκπαίδευση αποτελούν οι διατάξεις του αρθ. 21 του Συντάγματος του 1927, στο οποίο για πρώτη φορά ορίζεται ότι "η τέχνη και η επιστήμη και η διδασκαλία αυτών είναι ελεύθεραι, διατελούν δε υπό την προστασίαν του Κράτους, το οποίον συμμετέχει εις την επιμέλειαν και την εξάπλωσιν αυτών". Η αρχή αυτή στα προ του 1927 συντάγματα φερόταν ως απόρροια του δικαιώματος της ελευθερίας γνώμης (και ελευθερίας του τύπου), που αποτελούσαν πάγιες διατάξεις των συνταγμάτων αυτών.

Μια πρώτη προσπάθεια δημιουργίας πανεπιστημίου έγινε το 1824, με τη σύσταση πενταμελούς επιτροπής υπό την προεδρία του Ανθιμου Γαζή, με το ψήφισμα της 11ης Ιουλίου του 1824 του Βουλευτικού Σώματος, η οποία συνέταξε σχέδιο οργάνωσης "της κοινής παιδείας του έθνους", ο τρίτος κύκλος του οποίου πρόβλεπε την ίδρυση ενός τουλάχιστον πανεπιστημίου, το οποίον θα περιελάμβανε τους τέσσερις μεγάλους κλάδους της επιστήμης : Θεολογία, Φιλοσοφική, Νομική και Ιατρική⁷. Οι συνηθές όμως της επαναστατημένης Ελλάδας της περιόδου αυτής δεν επέτρεψαν την πραγματοποίηση αυτού του σχεδίου, οι προσπάθειες δε για την ίδρυση πανεπιστημίου ατόνισαν με την έλευση του πρώτου κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, ο οποίος έρριξε το βάρος της κρατικής μέριμνας στη δημοτική εκπαίδευση, κάτι που θεωρείται δικαιολογημένο⁸. Τελικά το πρώτο ελληνικό πανεπιστήμιο ιδρύθηκε από την αντιβασιλεία του Οθωνα με τα Βασιλικά Διατάγματα της 31 Δεκεμβρίου 1836 και της 22 Απριλίου 1837 και ονομάστηκε "Πανεπιστήμιο του Οθωνος"⁹. Το διάταγμα αυτό περιελάμβανε ατελή οργανισμό του Πανεπιστημίου, χωρίς να στηρίζεται στις ελληνικές συνθήκες, αλλά αντίθετα αποτελούσε "πιστότατη μίμηση αντίστοιχων γερμανικών ή γερμανογενών προτύπων"¹⁰. Το πανεπιστήμιο ιδρύθηκε με μορφή ν.π.δ.δ., αλλά η εποπτεία του κράτους σ'αυτό ήταν έντονη. Για τη θέση του πρύτανη εκλέγονταν δύο καθηγητές από τη Συνέλευση των

6. Βλ. Σ. 1844, αρθ. 11 και 105, 1864, αρθ. 16, 1864, αρθ. 16, 1911, αρθ. 16, 1927 αρθ. 21 και 23.

7. Βλ. "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", ό.π. σελ. 588. Βλ. επίσης, Μιχ. Σιασινόπουλου, Σελίδες από την πολιτική ιστορία του νεώτερου ελληνισμού, Αθήνα 1978, 4ο μέρος: Το χρονικό της ανωτάτης παιδείας σελ. 205 επ. (προδημοσίευση του μέρους αυτού σε συνοπτικότερη μορφή το 1970 στο περιοδικό "Παρνασσός" και το 1971 ως ανάτυπο), σελ. 211 επ.

8. Βλ. "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", ό.π., том. ΙΒ, 1975, σελ. 589.

9. Βλ. σχετικά Κ. Παπαρρηγόπουλου, ό.π., σελ. 277 επ. και Μιχ. Σιασινόπουλου, ό.π. σελ. 215. Το "Πανεπιστήμιον του Οθωνος" μετονομάστηκε σε Πανεπιστήμιον Αθηνών", μετά την επανάσταση του 1862 και σε "Εθνικό Καποδιστριακό Παν. Αθηνών" με το αρθ. 1 του ν. 5343/1932.

10. Βλ. "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους", ό.π., том. ΙΓ, σελ. 484-5.

Καθηγητών από τους οποίους ο βασιλέας επέλεγε τον ένα¹¹. Οι καθηγητές του ουσιαστικά διορίζονταν, μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, ενώ η με εκλογή ανάδειξη τους από τη Συνέλευση των Καθηγητών θεσμοθετήθηκε με το ν. 5343 του 1932 "Περί οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών", όχι όμως κατά τρόπο αποκλειστικό¹². Ετσι μέχρι το Σύνταγμα του 1952 το ελληνικό πανεπιστήμιο είχε, όπως φαίνεται και από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας (=ΣτΕ), μια ατελή και άτυπη αυτοδιοίκηση¹³.

II

Με το Σύνταγμα του 1952 κατοχυρώνεται για πρώτη φορά ο θεσμός της αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων. Η διάταξη της τρίτης παρ. του άρθ.16 ορίζει ότι "τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα αυτοδιοικούνται υπό την εποπτεία του Κράτους..". Οι διατάξεις όμως αυτές του Συντάγματος δεν ήταν επαρκείς για τη λειτουργία του θεσμού της αυτοδιοίκησης κι'αυτό γιατί δεν κατοχυρωνόταν στο άρθρο για την παιδεία η ελευθερία της ακαδημαϊκής διδασκαλίας και έρευνας, που ως ειδική διάταξη είχε θεσπισθεί στο Σύνταγμα του 1927, αλλά πέραν αυτού οριζόταν ρητά, στη συνέχει της διάταξης για την αυτοδιοίκηση, ότι "...οι καθηγηταί τούτων είναι δημόσιοι υπάλληλοι", οι οποίοι όπως όριζαν άλλες διατάξεις του όφειλαν "πίστη" στα εθνικά ιδεώδη και ήταν "εκτελεστές" της θέλησης του κράτους (άρθ. 100). Από τις διατάξεις αυτές φαίνεται καθαρά ότι ο Έλληνας συντακτικός νομοθέτης δε θέλησε ν' αναγνωρίσει την ευρωπαϊκή πανεπιστημιακή παράδοση που είχε διαμορφώσει την "ανεξαρτησία του πανεπιστημίου", προνόμιο του οποίου είχε άμεση ανάγκη

11. Βλ. Μιχ. Στασινόπουλου, ό.π., σελ. 226. Για την αυτοδιοίκηση του πανεπιστημίου γράφει: "Το πανεπιστήμιο διοικείται από τις πρυτανικές αρχές, υπόκειται όμως "εις την άμεσον επιτήρησιν της Γραμματείας επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως..", σελ. 224, καθώς επίσης ότι "το Β.Δ. του 1836 αναγνώριζε την ελευθερία της διδασκαλίας και την "ακαδημαϊκή ελευθερία", που τη διεκδικούσαν ήδη τότε τα πανεπιστήμια της Ευρώπης. Ορίζει λοιπόν ότι "εις τας παραδόσεις του πανεπιστημίου επικρατεί εντελής ελευθερία αλλά οι καθηγηταί χρεωστούν να μη παρεκτρέπονται από τα υπό των νόμων υπαγορευμένα...Οι αντιλήψεις του Οθωνος σχετικά με την έκταση της ακαδημαϊκής ελευθερίας πρέπει να ήταν πολύ στενόκαρδες", σελ. 232-3. Πρέπει να σημειωθεί ότι την ίδια αρμοδιότητα "επιλογής" από τον Υπουργό Παιδείας του ενός από τους δύο εκλεγόμενους από τη γενική συνέλευση των καθηγητών υποψηφίους για τη θέση του πρύτανη πρόβλεπε και το άρθρο 24 του ν. 5343/1932.

12. Βλ. μεταξύ άλλων την υπ' αριθ. 252/1977 απόφαση του ΣτΕ, με την οποίαν ακυρώνει ως ανίσχυρον Π.Δ. εκδοθέν βάσει του άρθρ. 64 του ν. 5343/1932, αλλά μετά την ισχύ του Σ. του 1952." Το άρθ. 64 ν. 5343/1932 δι' ου επιτρέπεται, κατά παρέκκλισιν της κανονικής διαδικασίας άρθ. 55 επ., ο διορισμός τακτικού καθηγητού άνευ εκλογής αυτού κατά την κανονικήν διαδικασίαν θεσπίσθη εις εποχήν καθ'ην δεν είχε καθιερωθή συνταγματικώς η αρχή της αυτοδιοικήσεως εις ην περιλαμβάνεται προεχόντως η εξουσία των οικείων Σχολών, όπως επιλέγουν το διδακτικόν προσωπικόν..".

13. Όπως αναφέρει ο τ. Πρόεδρος της Δημοκρατίας και Πρόεδρος του ΣτΕ, καθηγητής Μιχ. Στασινόπουλος, "Το ΣτΕ με την υπ' αριθ. 355/1943 απόφασή του είχε δεχθή την ισχύ της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ως "αρχής" συναγομένης προφανώς εκ του πνεύματος του Συντάγματος και του σκοπού της Ανωτάτης Παιδείας". Βλ. σημαντική μελέτη του με τίτλο "Η ελευθερία γνώμης των καθηγητών των ανωτάτων σχολών (Η ακαδημαϊκή ελευθερία), ανάτυπο από Ε.Δ.Δ., τομ. Α', Αθήναι, 1957, σελ. 17.

το πανεπιστήμιο από την ίδια του τη φύση¹⁴. Αναμφισβήτητα το Σύνταγμα του 1952 ήταν απόρροια μιας πολυτάραχης περιόδου της συνταγματικής και πολιτικής μας ζωής. Η εφαρμογή του θεσμού της αυτοδιοίκησης κατά τη διάρκεια της ισχύος του Συντάγματος περιορίστηκε στη διοίκηση του πανεπιστημίου αποκλειστικά από τους καθηγητές αυτού. Οι φοιτητές δεν θεωρούνταν συμμετέχοντες στην εκπαιδευτική διαδικασία παρά μόνον χρήστες. Βέβαια διατάξεις για την αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων περιείχαν και τα συντάγματα του αυταρχικού καθεστώτος της 21ης Απριλίου, τα οποία έχουν χαρακτηριστεί ως εικονικά¹⁵.

Μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος το νέο Σύνταγμα της χώρας, του 1975, οριοθετεί μια εντελώς νέα περίοδο στη συνταγματική και πολιτική ζωή του τόπου και έχει δικαιολογημένα χαρακτηριστεί ως το πλέον δημοκρατικό ελληνικό Σύνταγμα ή ως "ανοικτό Σύνταγμα". Στο άρθρο 16, που αναφέρεται στην παιδεία, ορίζεται ότι "η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες"... Η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που αποτελούν νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση. Τα ιδρύματα αυτά τελούν υπό την εποπτεία του Κράτους..", "οι καθηγητές των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι δημόσιοι λειτουργοί" (παρ. 1,5,6). Η έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας έχει μέχρι τώρα γίνει αντικείμενο επισταμένης μελέτης¹⁶, αναφέρομαι όμως ειδικότερα στη θεωρούμενη ως κλασική μελέτη για τις διατάξεις αυτές του ισχύοντος Συντάγματος του καθηγητή Αρ. Μάνεση, γιατί όχι μόνον θεμελιώνει τις αρχές που της διέπουν, αλλά γιατί δίνει και το νέο περιεχόμενο στην έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας, με τη διεύρυνση του δικαιώματος αυτού και σε άλλους παράγοντες της πανεπιστημιακής ζωής. Γράφει συγκεκριμένα¹⁷: "Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας έχει δύο όψεις. Με το άρθρο 16 του Συντάγματος: α) Θεσπίζεται μια ατομική ελευθερία, που έγκειται κυρίως στο ότι: στο περιεχόμενο και στη μεθοδο, τόσο της επιστημονικής έρευνας όσο και της διδασκαλίας των πορισμάτων της, δεν πρέπει να τίθενται φραγμοί, είτε νομικής είτε τεχνικής είτε ιδεολογικής υφής, από την κρατική εξουσία - η οποία οφείλει μάλιστα να τους αίρει αν

14. Ο ίδιος, ό.π., σελ. 21, γράφει: "Ηδη λοιπόν από του 1935 είχαν αναμφισβήτως εξασθενήσει το περιεχόμενον της συνταγματικής προστασίας της ακαδημαϊκής ελευθερίας...Εις την απουσίαν ταύτην της συνταγματικής κατοχυρώσεως, έρχεται να προστεθή το βαρύ περιεχόμενον του άρθρου 100, το οποίον, συνδυαζόμενον με το άρθρο 16, καθιστά τους καθηγητάς των ανωτάτων πνευματικών ιδρυμάτων δημοσίους υπαλλήλους, από τους οποίους απαιτεί πίστιν εις την πατρίδα και τους ισχύοντας πολιτειακούς και κοινωνικούς θεσμούς και θέλει τούτους "εκτελεστάς της θέλησεως του Κράτους".

15. Βλ. Ν. Καλτσόγια-Τουρναβίτη, Προβληματική της σύγχρονης ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, 1935-1975, Αθήνα, 1981, σελ. 215. Στις διατάξεις του άρθρου 17 του Σ. 1968/73 προβλεπόταν και ο διορισμός "Κυβερνητικού Επιτρόπου" στα Α.Ε.Ι. (παρ. 4 επιτρόπων, όπου και για "αυτοδιοίκηση"). Είναι άλλωστε γνωστός ο ρόλος των κυβερνητικών αυτών επιτρόπων στα Α.Ε.Ι. στη διάρκεια της χούντας.

16. Βλ. μεταξύ άλλων κυρίως Μιχ. Στασινόπουλου, Η ελευθερία της γνώμης των καθηγητών, ό.π. και Δ. Κόρσου, Η ελευθερία της τέχνης, της επιστημονικής έρευνας και της διδασκαλίας, κατά το σχέδιον του νέου Συντάγματος, σε ΕΛΛ. τομ. 1θ, 1975, σελ. 117 κπ

17. Α. Μάνεση, Η συνταγματική προστασία της ακαδημαϊκής ελευθερίας, ανάτυπο από το περιοδικό "Πολίτης", Αθήνα, 1977, σελ. 8-9.

υπάρχουν... Πρόκειται για ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μη επεμβαίνει περιοριστικά στη διαδικασία κτήσης και μετάδοσης των επιστημονικών γνώσεων... φορείς του σχετικού ατομικού δικαιώματος είναι οι μετέχοντες στην οργανωμένη εκπαιδευτική διαδικασία, δηλαδή οι διδάσκοντες και οι διδασκόμενοι στα Α.Ε.Ι. β) Ιδρύεται μια "θεσμική εγγύηση" που προστατεύει λειτουργικά την ελευθερία της επιστημονικής έρευνας και διδασκαλίας. Το Σύνταγμα, ανάγοντας την ανώτατη εκπαίδευση σε δημόσια υπηρεσία ... θεσπίζει την "πλήρη αυτοδιοίκηση" του. Ο θεσμός της αυτοδιοίκησης των Α.Ε.Ι. προστατεύεται απέναντι στον κοινό νομοθέτη: αφενός δεν είναι δυνατό να καταργηθεί με νόμο, αφετέρου ο νόμος οφείλει να οργανώνει τα Α.Ε.Ι. με τρόπο που να διασφαλίζεται η ακαδημαϊκή ελευθερία και να προάγεται η επιστημονική έρευνα και διδασκαλία. Με αυτή τη "θεσμική εγγύηση", θεσπίζεται ένα "θεμελιώδες δικαίωμα" των Α.Ε.Ι., που στηρίζει αντίστοιχη αξίωσή τους απέναντι στην κρατική εξουσία".

Η έννοια της πλήρους αυτοδιοίκησης που ορίζει το Σύνταγμα δεν έτυχε ιδιαίτερης ανάλυσης του συγχρόνου περιεχομένου της στις συζητήσεις επί του άρθρου αυτού στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή, αν και διατυπώθηκαν απόψεις από την πλευρά της αντιπολίτευσης και προτάσεις για αυτονομία¹⁸. Τελικά στον όρο της "πλήρους αυτοδιοίκησης" δόθηκε το παγιωμένο ήδη από τις συζητήσεις στην αναθεωρητική Βουλή του Συντάγματος του 1952 περιεχόμενο της αυτοδιοίκησης, δηλαδή της "δια των ιδίων οργάνων διοικήσεως των πανεπιστημίων, υπό την εποπτεία του Κράτους". Βέβαια τονίστηκε από τον εισηγητή της πλειοψηφίας ότι την παιδεία αποτελούν τέσσερις παράγοντες: το Κράτος, η Διοίκηση, οι διδάσκοντες και οι διδασκόμενοι. Αυτή η τετραδική συμβίωση είναι δυνατόν να ισορροπηθεί¹⁹. Οι προσπάθειες της αντιπολίτευσης να κατοχυρωθεί όμως συνταγματικά η έννοια του ασύλου και η συμμετοχή των φοιτητών στη διοίκηση, κάτι που θα έδινε το ευρύτερο περιεχόμενο της έννοιας της "πλήρους αυτοδιοίκησης", δεν τελεσφόρησε²⁰.

Αυτό το περιεχόμενο της αυτοδιοίκησης ανταποκρίνεται ασφαλώς στις κρατούσες γενικά αντιλήψεις της επιστήμης του Δημοσίου Δικαίου. Η αναγνώριση της νομικής προσωπικότητας, συνεπάγεται την αυτοδιοίκηση, αλλά δεν περιλαμβάνει την κανονιστική αυτονομία. Επί των οργανισμών αυτών η κρατική εποπτεία περιορίζεται σε έλεγχο νομιμότητας των πράξεών των και σε δημοσιονομικό έλεγχο. Η αυτοδιοίκηση εντάσσεται στο "αποκεντρωτικό" σύστημα κρατικής οργάνωσης, ειδικά δε η αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων ανήκει στην "καθ'ύλην" ή "ειδική" αυτοδιοίκηση, αν και αναγνωρίζεται ότι

18. Βλ. κυρίως αγορεύσεις γενικού εισηγητή πλειοψηφίας καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου Δ. Τσάτσου, στα Πρακτικά Ολομελείας Ε' Αναθ. Βουλής, σελ. 523.

19. Βλ. εισηγήση γενικού εισηγητή πλειοψηφίας Δ. Νιάνια, στα Πρακτικά Ολομελείας της Ε' Αναθ. Βουλής, σελ. 490-1 και του ίδιου στα πρακτικά Υποεπιτροπών, σελ. 436 επ., "η παιδεία είναι η raison d'être του Κράτους", σελ. 439.

20. Βλ. αγορεύσεις Ε. Παπανούτσου, Α. Παπανδρέου, Γ. Πεσματζόγλου, Α. Κύρκου, Γ.-Α. Μαγκάκη, Δ. Τσάτσου, στα Πρακτικά Ολομελείας, ό.π., σελ. 492 επ.

οι ρίζες της αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων είναι βαθύτερες²¹.

Σε μια πιο αντιπροσωπευτική των σύγχρονων οργανωτικών τάσεων μελέτη της καθηγήτριας Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου²², ο θεσμός της αυτοδιοίκησης διαβαθμίζεται. Στην καθ'ύλη αυτοδιοίκηση γίνεται λόγος για ισχυρή αποκέντρωση και αυθεντική αυτοδιοίκηση, που μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφράζει την έννοια της "πλήρους αυτοδιοίκησης", της συνταγματικής μας διάταξης. "Η ισχυρή και η αυθεντική αυτοδιοίκηση σε ένα παρεμβατικό κράτος προϋποθέτουν και απαιτούν δύο πράγματα, που προκύπτουν από την αντιπαράθεση αυταρχικού και δημοκρατικού τρόπου ασκήσεως της διοικητικής εποπτείας: Πρώτον απαιτούν το δυνατόν μεγαλύτερα συμμετοχή των ενδιαφερομένων στη λήψη των διοικητικών αποφάσεων και δεύτερον άμεση συνέπεια του προηγούμενου είναι η απόκλιση από την αυστηρά κάθετη οργάνωση και ιεραρχική εξάρτηση...σχέσεων που χαρακτηρίζεται από χαλαρότητα και ελαστικότητα. Διατυπώνεται όμως η παρατήρηση ότι η "αυθεντική αυτοδιοίκηση σπάνια απαντάται και αυτό που αποκαλείται σήμερα αυτοδιοίκηση είναι μόνο μια "οιονεί αυτοδιοίκηση", γιατί η κρατική διοίκηση συμπτύσσεται στις αποφάσεις των αυτοδιοικουμένων οργανισμών και κατά συνέπεια δεν πρόκειται περί αυτοδιοικήσεως, αλλά περί συνδιοικήσεως". Ειδικότερα στην ίδια μελέτη αναφέρεται ότι η καθ'ύλην αυτοδιοίκηση προσιδιάζει προς τον "ιδρυματικό" τύπο της αυτοδιοίκησης, ενώ η τοπική προς τον "σωματειακό". Τον σωματειακό εξάλλου χαρακτήρα αναγνωρίζει και στα πανεπιστήμια, όπως και στους δικηγορικούς και άλλους επαγγελματικούς συλλόγους. "Κατά την κλασική άποψη, ο σωματειακός χαρακτήρας ενός οργανισμού, εξασφαλίζει αφ' ενός την εσωτερική του αυτονομία, αφετέρου την αντιπροσωπευτικότητα των διοικούντων οργάνων του προς τα έξω".

III

Στην περίοδο της ισχύος του Συντάγματος του 1975 και μετά την αναθεώρησή του το 1986, δύο κυρίως νομοθετήματα προσπάθησαν να υλοποιήσουν τις διατάξεις του άρθρου 16 για την παιδεία. Το πρώτο ήταν ο νόμος 815 του 1978 της Κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας, και το δεύτερο ο νόμος 1268 του 1982, της Κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος με αρκετές τροποποιήσεις ισχύει μέχρι σήμερα²³. Τα δύο αυτά νομοθετήματα αποτέλεσαν τους βασικούς πόλους σύγκρουσης, τόσο μέσα στα πανεπιστήμια όσο όμως και ευρύτερα στην πολιτική, αλλά και κοινωνική ζωή του τόπου. Ο ν. 815 με τίτλο "περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορόντων εις την οργάνωσιν και λειτουργίαν των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων", επέφερε περιορισμένης

21. Βλ. Μιχ. Σταϊνιόπουλου, *Μαθήματα Διοικητικού Δικαίου*, Μέρος Α', Αθήναι 1957, σελ. 154 ρπ., Κ. Γεωργόπουλου, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Α', τεύχ. Γ', 2η έκδ., Αθήναι 1973, σελ. 125 επ., ειδικότερα σελ. 134, Επ. Σπηλιωτόπουλου, *Εγχειρίδιο Διοικητικού Δικαίου*, 2η έκδ., Αθήναι - Κομοτηνή, 1982, σελ. 185 επ. και Π. Δαγτόγλου, *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, Β' έκδ. αναθ., Αθήνα 1984, σελ. 324 επ.

22. Βλ. Δ. Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, *Δίκαιο Διοικητικής Οργανώσεως του Κράτους*, τεύχ. α', Θεμελιώδεις έννοιες, Θεσσαλονίκη 1982-3, σελ. 28-9 και 56-7, 107-8, 116 επ. και 122 επ.

23. Ως σημαντικότερα νομοθετήματα πριν από την ψήφιση του ν. 1268 αναφέρω τους ν. 28 και 118/1975, 447/1976 και 587/1977.

φύσεως καινοτομίες στην ανώτατη εκπαίδευση. Οι βασικές νέες ρυθμίσεις αναφέρονται στη σύσταση των τομέων και στη συμμετοχή σ' αυτούς εκπροσώπων του επικουρικού διδακτικού προσωπικού και των φοιτητών, με δικαίωμα ψήφου επί ορισμένων θεμάτων. Από τις ρυθμίσεις αυτές δεν θίγονταν βασικά ούτε στο ελάχιστο, η πρωταρχική ή η "προνομιακή" θέση των τακτικών καθηγητών. Σημαντικές όμως καινοτομίες εισάγονταν με την αντικατάσταση του έτους από τα εξάμηνα και με τη θέσπιση διατάξεων, που αναφέρονταν σε θέματα παρακολούθησης μαθημάτων και σε εξεταστικά ζητήματα. Μεγάλο επίσης μέρος των διατάξεων του νόμου αυτού αναφέρονταν σε θέματα του επικουρικού διδακτικού προσωπικού, του γνωστού Ε.Δ.Π., και στην υπηρεσιακή του κατάσταση, με θετικές συγκριτικά με το παρελθόν ρυθμίσεις. Ο νόμος αυτός όμως απείχε πολύ από το να αντιμετωπίζει αποτελεσματικά και ολοκληρωμένα τα προβλήματα της ανώτατης εκπαίδευσης και εναντίον των ρυθμίσεών του εκδηλώθηκε άμεση και δυναμική αντίδραση τόσο από πλευράς του Ε.Δ.Π., όσο και των φοιτητικών παρατάξεων. Όπως γράφτηκε²⁴ "άνοιξε πόλεμο στα πανεπιστήμια". Διατάξεις του καταγγέλθηκαν ως αντισυνταγματικές, εκδόθηκαν ψηφίσματα από συλλογικά όργανα του πανεπιστημίου, της Συγκλήτου της Φιλοσοφικής Θεσσαλονίκης, του Πανεπιστημίου Αθηνών κ.α.. Η "απεργία των 100 ημερών" του Ε.Δ.Π. και κυρίως η αποχή των φοιτητών οδήγησαν τον τότε Πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή να "λύσει το γόρδιο δεσμό με το σπαθί" του. Σε μια μεγάλη σύσκεψη ανάγγειλε την αναστολή ορισμένων διατάξεων του ν. 815 και όρισε νέα επιτροπή, που θα την αποτελούσαν οι πρυτάνεις όλων των Α.Ε.Ι. της χώρας, για να επεξεργασθεί και να υποβάλει προτάσεις για το γενικότερο νόμο-πλαίσιο. Η ενέργεια αυτή της κυβέρνησης, όπως δηλώθηκε αποτελούσε για πρώτη φορά "έμπρακτη αναγνώριση της αυτονομίας των πανεπιστημίων". Οι εξαγγελίες όμως αυτές δεν υπολοποιήθηκαν μέχρι τις εκλογές του 1981.

Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981 έθεσε και πάλι στο επίκεντρο της επικαιρότητας το θέμα των πανεπιστημίων. Πολύ σύντομα σχετικά, ολοκληρώθηκε η σύνταξη του γνωστού πλέον ως νόμου-πλαισίου ν. 1268 του 1982. Ο νόμος αυτός υιοθέτησε, σε σημαντικό βαθμό, τόσο τα φοιτητικά, όσο και τα αιτήματα του τότε υπηρετούντος Ε.Δ.Π., που αποτελούσε μια συμπαγή δύναμη στα πανεπιστήμια. Ο νόμος αυτός, αναμφισβήτητα, ήταν ένα ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο για τα πανεπιστήμια, που τροποποιούσε και καταργούσε πλήθος προηγούμενων νόμων και διαταγμάτων, καθώς και ολόκληρο το νόμο 815²⁵. Κατάργησε τις παλιές δομές της εξάρτησης και ρύθμιζε έτσι τη λειτουργία των οργάνων, που πραγματικά διαμόρφωσε ένα δημοκρατικό πλαίσιο, πρωτόγνωρο και ασφαλώς πρωτοπόρο και για τα ελληνικά αλλά και για τα διεθνή δεδομένα²⁶. Το βασικότερο

24. Ένα ολοκληρωμένο και με πλήρη αναλυτικά στοιχεία ιστορικό της πορείας της ανώτατης παιδείας μεταξύ 1974-81 δίνει ο καθηγητής Φ. Κακριδής στην εκτενή μελέτη του, που δημοσιεύτηκε στο "Βήμα" της 11.10.1981, με τίτλο "Η χαμένη τετραετία. Η κυβερνητική πολιτική στην Ανώτατη Παιδεία".

25. Εξαιρέση αποτελούσε η διατήρηση σε ισχύ των διατάξεων για το ΔΙΚΑΤΣΑ, οι οποίες πλέον εφαρμόζονταν και επί του Κέντρου Αραβικών Σπουδών, άρθ. 28.

26. Βλ. αντί άλλων ομιλία του τότε πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου στους ευρωπαίους πρυτάνεις, με τίτλο "Για ένα Πανεπιστήμιο που θα εκφράζει την εποχή που ζούμε", στην "Εξόρμηση" της 14.9.1984.

χαρακτηριστικό του ήταν η αναγνώριση του δικαιώματος της συμμετοχής όλων των παραγόντων των Α.Ε.Ι. στα συλλογικά όργανα - καθηγητών όλων των βαθμίδων, βοηθών, φοιτητών, εκπροσώπων της διοίκησης, σε ποσοστά μάλιστα τέτοια που, πράγματι, ανέτρεπαν τις μέχρι τότε διατηρημένες ισορροπίες δύναμης στα πανεπιστήμια και κλόνιζαν την κυριαρχία των τακτικών καθηγητών.

Με δυό λόγια, ο νέος νόμος προσέγγιζε σε μεγαλύτερο βαθμό την έννοια της πλήρους αυτοδιοίκησης και είχε εντονότερα τα γνωρίσματα των νέων οργανωτικών τάσεων τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω, χωρίς βέβαια να φθάνει τα όρια της αυτονομίας, δηλαδή του δικαιώματος να θέτουν τα ίδια τους κανόνες λειτουργίας τους²⁷. Βέβαια ο νόμος αυτός δεν μπόρεσε να αλλάξει και τις κατεστημένες νοοτροπίες και δυνάμεις του πανεπιστημίου και πολύ σπάνια εφαρμόστηκε με απόλυτη τήρηση του γράμματος και του πνεύματός του, αν και μια γενική αξιολόγηση δεν είναι δυνατή, δεδομένου ότι δεν εφαρμόστηκε ομοιόμορφα απ'όλα τα Α.Ε.Ι. της χώρας. Η σημαντικότερη όμως "παρενέργειά" του ήταν η εισβολή του κομματισμού ακάθεκτα πλέον στη ζωή του πανεπιστημίου. Αυτό έγινε κυρίως με τη συμμετοχή των εκπροσώπων των φοιτητικών παρατάξεων, οι οποίες βέβαια ανήκουν σε πολιτικά κόμματα, στα συλλογικά όργανα. Για το φαινόμενο του κομματισμού ο καθηγητής Δ. Τσάτσος έγραφε : "Όσο έντονη είναι η πολιτική διάσταση της γνώσης, της επιστήμης και της παιδείας, τόσο ασυμβίβαστη είναι με την υποταγή της σε κομματικές νομοτελίες. Όσο τα πολιτικά κόμματα αποτελούν θεμελιώδη εγγύηση της Δημοκρατίας, άλλο τόσο η απόλυτη κυριαρχία τους στα Α.Ε.Ι. ματαιώνει τις εκπαιδευτικές διαδικασίες και νοθεύει το νόημα της πολιτικοποιημένης επιστήμης, πλήττοντάς την στην κοινή συνείδηση. Ανατριχιαστικό σύμπτωμα - ένα από τα πάρα πολλά - η εκλογή των πρυτανικών αρχών"²⁸. Βέβαια η μη εφαρμογή του νόμου και οι εκτροπές από τη νομιμότητα και την αξιοκρατία που σημειώθηκαν μέχρι τώρα οφείλεται σε σημαντικό βαθμό και στους ίδιους τους διδάσκοντες, αλλά και στις ρυθμίσεις του νόμου, με τις οποίες είχε διαμορφωθεί ένα εξαιρετικά δημοκρατικό αλλά "δυσλειτουργικό" θεσμικό πλαίσιο. Τις "προωθημένες" άλλωστε δημοκρατικές διατάξεις του αναγνώρισαν ως "λάθη" τους βασικοί συντάκτες του νόμου αυτού, επειδή θεωρήθηκε ότι οδήγησαν στην εκδήλωση "συντεχνιακού πνεύματος" στο πανεπιστήμιο²⁹.

Το πλέον σημαντικό όμως για την ισχύ του νόμου ήταν οι προσφυγές οι οποίες έγιναν στο ΣτΕ από καθηγητές του πανεπιστημίου, με το αιτιολογικό ότι οι ρυθμίσεις του, οι οποίες αφορούσαν τη σύνθεση των εκλεκτορικών σωμάτων για την ανάδειξη των αρχών του πανεπιστημίου, την ένταξη όλων των βαθμίδων ΔΕΠ σε ενιαίο φορέα διδασκόντων και την, χωρίς ουσιαστική

27. Ο ν. 1268 πρόβλεπε τη ρύθμιση πλήθους θεμάτων της λειτουργίας των Α.Ε.Ι. με τους εσωτερικούς κανονισμούς αυτών, οι οποίοι έπρεπε να εγκριθούν από το Υπουργείο Παιδείας, βλ. άρθρ. 11, παρ. 1γ, 12 παρ. 6 κ.ά. Ας σημειωθεί ότι οι εσωτερικοί αυτοί κανονισμοί δεν έχουν ακόμα εκδοθεί.

28. Δ. Τσάτσος, Πανεπιστήμια: το μαχαίρι στο κόκκαλο, στην "Ελευθεροτυπία" της 26.1.1984.

29. Βλ. κυρίως Δ. Κλάδη και Ι. Πανούση, *Mea culpa*, στο "Βήμα" της 17.9.1989 και Γ. Λιάνη, *Γιατί απέτυχε ο Νόμος-Πλαίσιο*, στην ίδια εφημερίδα της 1.10.1989.

κρίση, ("αυτοδίκαιη") ένταξη των υπηρετούντων διδασκόντων-επιμελητών σε θέσεις λεκτόρων. Οι αποφάσεις του ΣτΕ που ακολούθησαν αλλά και η καθοριστική απόφαση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου, υπ' αριθ. 30/1975, το οποίο κατά το Σύνταγμα (αρθ.100 παρ.1στ) αίρει την αμφισβήτηση για την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα ή την έννοια διατάξεων τυπικού νόμου, εάν εκδόθηκαν αντίθετες αποφάσεις από το ΣτΕ, τον Αρειο Πάγο ή το Ελεγκτικό Συνέδριο, δικαίωσαν πράγματι σε μεγάλο βαθμό αυτές τις προσφυγές³⁰. Όπως ήταν επόμενο οι αποφάσεις αυτές έφεραν μεγάλη αναστάτωση στη λειτουργία του πανεπιστημίου και οδήγησαν σε τροποποιήσεις του νόμου³¹.

Η νομολογία του ΣτΕ έχει δώσει ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο στην έννοια της αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων, το οποίο στηρίζεται και σε άλλες διατάξεις του Συντάγματος, όπως αυτές για την αρχή της ισότητας και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας πέραν των συγκεκριμένων διατάξεων για την παιδεία. Για το περιεχόμενο της αυτοδιοίκησης η νομολογία του ορίζει: "...η αρχή της πλήρους αυτοδιοικήσεως των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων συνίσταται στην εξουσία των ιδρυμάτων αυτών να αποφασίζουν για τις υποθέσεις τους, με δικά τους αποκλειστικά όργανα (ατομικά ή συλλογικά) οριζόμενα μεν από τον κοινό νομοθέτη, απαρτιζόμενα όμως, οπωσδήποτε, από πρόσωπα, τα οποία είναι επιφορτισμένα ή μετέχουν, κατά τις προαναφερθείσες συνταγματικές διατάξεις, στην πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής και ερευνητικής αποστολής τους, της κρατικής εποπτείας περιοριζομένης μόνον σε έλεγχο νομιμότητας των πράξεων των οργάνων αυτών." Διευρύνει βεβαία το δικαίωμα συμμετοχής στα συλλογικά όργανα, αναγνωρίζει το δικαίωμα του νομοθέτη να διαμορφώνει με το νέο Σύνταγμα άλλα οργανωτικά πλαίσια, μη δεσμευόμενος από προηγούμενο νομικό καθεστώς, να καταργεί την έδρα, "είναι όμως υποχρεωμένος.., ρυθμίζοντας τον τρόπο επιλογής και διορισμού, καθώς και τα θέματα της υπηρεσιακής καταστάσεως του διδακτικού προσωπικού...να σεβαστεί την από το Σύνταγμα απορρέουσα ιδιαίτερη οργανική και λειτουργική θέση των καθηγητών ως δημοσίων λειτουργών, που απολαύουν συγκεκριμένων εγγυήσεων και λειτουργικής ανεξαρτησίας. Η διασφάλιση αυτής της οργανικής και λειτουργικής αυτοτέλειας των καθηγητών, που καθ'εαυτή δεν εμποδίζει τη συμμετοχή των λοιπών παραγόντων του επιτελούμενου διδακτικού και ερευνητικού έργου, ήτοι του μη καθηγητικού επιστημονικού προσωπικού και των φοιτητών στη διοίκηση των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, παρά μόνον στο μέτρο που η συμμετοχή αυτή θα περιορίζει την ακαδημαϊκή ελευθερία των καθηγητών... και θα αλλοίωνε το χαρακτήρα των τελευταίων ως πλήρως αυτοδιοικουμένων ιδρυμάτων, υπαγορεύεται και επιβάλλεται ακόμα

30. Ένα σύντομο ιστορικό των προσφυγών εναντίον της συνταγματικότητας διατάξεων του ν. -π., βλ. σε Χ.Δ.Π., Περιληπτικό ιστορικό των δικών για την συνταγματικότητα του ν. 1268/82 "για τη δομή και τη λειτουργία των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων", στο ΤοΣ, τομ. 1984, σελ. 563 εκ. και τομ. 1985, σελ. 177 εκ. Βλ. και νεώτερες αποφάσεις 3909/1985, 1731, 3840, 4817, 3837/1986, 1407, 1295, 3085, 3189, 2923/1987, 2141/1988, αλλά και 1853 και 3746 του 1990.

31. Κωδικοποίηση των τροποποιήσεων του ν. 1268 βλ. σε Δ. Κλάδη, Ι. Πανούση, Ο Νόμος-Πλαίσιο για τα Α.Ε.Ι., 3η εκδ., Αθήνα 1989.

αφενός μεν από τη δημοκρατική αρχή της αναπτύξεως της προσωπικότητας και της σταδιοδρομίας του κάθε έλληνα πολίτη, κατά λόγο της προσωπικής του αξίας και ικανότητας, και αφετέρου από την αρχή της ισότητας, η οποία απαγορεύει όχι μόνον την άνιση μεταχείριση υπό τη μορφή της διαφορετικής μεταχειρίσεως, ή της εισαγωγής προνομίου, ή εξαιρέσεως υπό υφιστάμενο, ή συγχρόνως τιθέμενο κανόνα δικαίου, αλλά και την ισοπέδωση, δηλαδή την αυθαίρετη εξομοίωση διαφορετικών καταστάσεων, ή την ενιαία μεταχείριση προσώπων που βρίσκονται κάτω από διαφορετικές πραγματικές, ή νομικές συνθήκες, με βάση όλως τυπικά ή συμπτωματικά στοιχεία³².

Βέβαια οι αποφάσεις του ΣτΕ ελήφθησαν κατά πλειοψηφία. Υπέρ της συνταγματικότητας του νόμου τάχθηκαν οι καθηγητές Α. Μάνεσης Δ. Τσάτσος, Γ. Κασιμάτης, Γ. Παπαδημητρίου, Ε. Βενιζέλος και άλλοι εξέχοντες νομικοί, οι οποίοι υπερασπίστηκαν τόσο στο ΣτΕ, όσο και στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο τη συνταγματικότητα του νόμου³³ και άλλοι όμως, εξίσου διακεκριμένοι καθηγητές και νομικοί τάχθηκαν κατά της συνταγματικότητας του νόμου, όπως ο καθηγητής Φ. Βεγλερής.³⁴

Εκείνο όμως που θα πρέπει ιδιαίτερα να επισημανθεί είναι η εξαιρετική οξύτητα που προκάλεσαν οι αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων, τόσο στους πανεπιστημιακούς, όσο και στους φοιτητικούς συλλόγους, αλλά και την κυβέρνηση και στα πολιτικά κόμματα. "Επιχειρείται νομικό πραξικόπημα", δήλωνε ο βουλευτής και τ. αρχηγός της Νέας Δημοκρατίας Ε. Αβέρωφ, "νέο ράπισμα δέχθηκε η κυβέρνηση" δήλωνε ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης και νυν πρωθυπουργός Κ. Μηστοτάκης, δηλώσεις που οδήγησαν στην παρέμβαση του εισαγγελέα³⁵. Το ΕΔΠ κατήγγειλε το "αντιδραστικό κατεστημένο" και η ΕΦΕΕ δήλωνε : "Δεν θα χαμηλώσουμε για να μας χωρέσει το Σύνταγμα"! Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ από την άλλη κατήγγειλε τις

32. Απόφαση Ολομέλειας ΣτΕ 2786/1983. Πρβ. έννοια αυτοδιοίκησης όπως διατυπώνεται από το ίδιο ανώτατο δικαστήριο σε αποφάσεις του προγενέστερες του Σ. 1975, όπως 1288/54, 243/57, 341/63, 412, 566-75, 1110, 2003 του 1972 και 2493/1973.

33. Βλ. αντί άλλων Δ. Τσάτσου, Το Σύνταγμα και η Ανώτατη Παιδεία. (Δώδεκα επισημάνσεις για το νομικό και πολιτικό νόημα της σχετικής αντιδικίας), στο "Δίκαιο και Πολιτική" τευχ. 6, 1983, σελ. 5 επ., ο οποίος μιλάει για "εικόνα στυγνού δουλοπαροικισμού" με το προηγούμενο νομικό καθεστώς, σελ. 7 και Ε. Β. Βενιζέλου, Ο "νόμος-πλαίσιο" για τα Α.Ε.Ι. Ο κοινός νομοθέτης και το άρθρο 16 του Συντάγματος, στο ίδιο, τευχ. 2, 1982, σελ. 151 επ., ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι θέσεις του για την έννοια του "δημόσιοι λειτουργοί", παρ. VI, σελ. 183 επ. Βλ. επίσης χαρακτηριστικά εφημερίδες "Εθνος", "Ελευθεροτυπία", "Ελευθερη Γνώμη", της 4.11.1983, καθώς και ημερήσιο τύπο 8-15.4.1984.

34. Τη στήριξη των προσφύγων για τις αντισυνταγματικότητες του νόμου είχε αναλάβει ο διακεκριμένος καθηγητής του Δημοσίου Δικαίου Φ. Βεγλερής. Βλ. για "δριμύτατη επίθεση εναντίον του νόμου" σε "Εθνος", ό.π., Εξάλλου ο καθηγητής Π. Δαγιάγλου σε μια εκτενή και εμπειριστατωμένη μελέτη του δημοσιευμένο στην "Καθημερινή" της 11.4.1982, με τίτλο "Ποιό είναι το μέλλον των Πανεπιστημίων μας; Ο νόμος-πλαίσιο και το επιστημονικό επίπεδο των Α.Ε.Ι. Μια ανάλυση εν όψει της επερχόμενης μεταρρυθμίσεως από την σκοπιά των Α.Ε.Ι. ως κέντρων επιστήμης", επισημαινει ορισμένες αντισυνταγματικότητες του νόμου, κυρίως της "αυτοδικαιτης" ένταξης και του ποσοστού συμμετοχής των φοιτητών, καθώς και τις αρμοδιότητες της Ε.Α.Γ.Ε., θεσμός ο οποίος ας σημειωθεί ουδέποτε υλοποιήθηκε.

35. Βλ. δήλωση Ε. Αβέρωφ, στην πρώτη σελ. της "Καθημερινής" της 3.7.1983. Βλ. δηλώσεις Κ. Μηστοτάκη στο τύπο της 29.6.1984 και εφημερίδες 1.7.1984, ειδικότερα "Εθνος" όπου στην πρώτη σελ. γραφόταν με μεγάλους τίτλους: "Δίωξη κατά Μηστοτάκη. Ασκήθηκε από εισαγγελέα μετά τις δηλώσεις για τα Α.Ε.Ι."

προσφυγές και δήλωνε ότι δεν θα αλλάξει το νόμο. Θλιβερός, αν όχι τραγικός, ειλικρινά στιγμές οξυτήτας και άκριτης φθοράς των θεσμών.³⁶

Με όλο το σεβασμό που οφείλει κανείς στην ελληνική δικαιοσύνη, και κυρίως στο ΣτΕ για τη διασφάλιση των αρχών του κράτους δικαίου, της νομιμότητας και της αξιοκρατίας, θεωρώ ότι η δικανική σκέψη της πλειοψηφίας προσπάθησε να βρει στο Σύνταγμα ερείσματα για τη διασφάλιση του κύρους των καθηγητών, που αποτελεί αναμφίβολα σπουδαίο παράγοντα για τη λειτουργία του πανεπιστημίου και συνδετικό κρίκο μεταξύ αυτών και των φοιτητών. Αλλωστε η λειτουργία του κύρους και της αυθεντίας έχει ιδιαίτερα μελετηθεί από την επιστήμη. Πιστεύω όμως ότι στο συγκεκριμένο θέμα θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη ότι οι ίδιες πολιτικές δυνάμεις που συνέταξαν το Σύνταγμα του 1975 είχαν νομιμοποιήσει αυτήν την αμφισβήτηση του κύρους των καθηγητών, με την Συντακτική Πράξη της 3.9.1974, "Περί αποκαταστάσεως της νομιμότητος εις τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα", η παρ. 2 του άρθρου 10 της οποίας επέτρεπε την παραπομπή "δια πράξεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων" καθηγητών και υφηγητών "καθ'ών ήθελον προκύψει βάσιμοι ενδείξεις πολιτικής συνεργασίας, εξερχομένης του κύκλου των νομίμων καθηκόντων αυτών, μετά των από 21.4.1967 μέχρις 23.7.1974 ασκησάντων την πολιτικήν εξουσίαν, ή συμπεριφοράς συντελούσης εις κατάλυσιν της πανεπιστημιακής αυτοτελείας, ή των ακαδημαϊκών ελευθεριών". Για το σκοπό αυτό η ίδια διάταξη πρόβλεπε τη συγκρότηση "ειδικού πειθαρχικού συμβουλίου" (παρ.3)

Κατά των αποφάσεων του ειδικού αυτού πειθαρχικού συμβουλίου, οι οποίες, στο μεγαλύτερό τους βαθμό, ελήφθησαν ύστερα από καταγγελίες των φοιτητών, εκδόθηκε σημαντικός αριθμός αποφάσεων του ΣτΕ, το οποίο έκρινε συνταγματική τη συντακτική αυτή πράξη και αναγνώρισε το δικαίωμα καταγγελίας καθηγητών από φοιτητές³⁷. Εκτός όμως αυτού του νομικού κριτηρίου, ας μην ξεχνάμε πως διαμορφώνεται το κύρος στις δημοκρατικές κοινωνίες. Και το σπουδαιότερο: Μια από τις μεγαλύτερες κρίσεις της εποχής μας είναι η κρίση της αυθεντίας.³⁸ Αλλωστε, ο Μάης του 1968 οριοθετεί αυτήν την κρίση στο πανεπιστήμιο. Η εξέγερση των φοιτητών στη Γαλλία έγινε για να επιτευχθούν αλλαγές στο εκπαιδευτικό της σύστημα, που έπασχε από μια προχωρημένη μορφή αρτηριοσκλήρωση³⁹. Ο ελληνικός διπλός Μάης του 1973, της Νομικής και του Πολυτεχνείου είχε και ευρύτερους στόχους:

36. Βλ. δηλώσεις ΕΦΕΕ στον τύπο της 17.7.1984 ("Ελευθεροτυπία"), Δηλώσεις κυβέρνησης στον τύπο της 10.11.1983 ("Ελευθεροτυπία") και 12.2.1984 ("Βήμα").

37. Πλήθος αποφάσεων του ΣτΕ αναφέρεται στην εγκυρότητα των αποφάσεων του Ειδικού Πειθαρχικού Συμβουλίου, βλ. ενδεικτικά 1637, 1697, 3580, 3626, 3937 του 1975, 95, 97, 689, 690, 691, 695, 1649, 1650, 1722 του 1976. Από τη νομολογία αυτή του ΣτΕ φαίνεται ότι το ανώτατο αυτό δικαστήριο αποδέχεται την "ηξημένη" τυπική ισχύ των διατάξεων της Σ.Π. της 3.9.1974 και διαμορφώνει ένα ευρύτατο φάσμα λόγων για την πειθαρχική δίωξη καθηγητών Α.Ε.Ι.

38. Βλ. R. Nisbet, *Twilight of Authority*, N.Y., 1975.

39. Πολύ χαρακτηριστική για την κρίση της αυθεντίας στα πανεπιστήμια είναι η μελέτη του Ζιλμπέρ Σσαμπρόν με τίτλο "Οι παραζαλισμένοι μανδάρινοι", που αναφέρεται στα γαλλικά πανεπιστήμια. Βλ. περιοδικό "Ευθύνη", τευχ. 95, 1979, σελ. 572 κπ. Βλ. επίσης Luis Althusser, *Σπουδαστικά προβλήματα*, σε ελληνική μετάφραση, εκδ. "Ρήγα Φεραίου", Αθήνα, 1976.

Στόχους δημοκρατίας και ελευθερίας. Όπως υποστήριξε ο ΣτΕ ο αείμνηστος Αλ. Σακελλαρόπουλος, "Μετά την εποποιία του Πολυτεχνείου και της Νομικής οι νέοι αυτοί που σήκωσαν τη σημαία της ελευθερίας θα ήταν ανάξιοι αν δεν ζητούσαν το δικαίωμα να συμμετέχουν στη διοίκηση των πανεπιστημίων"⁴⁰.

Το φοιτητικό κίνημα, είναι γενικά αναγνωρισμένο ότι με τον μεγάλο και ιστορικό ρόλο του έγινε ο μοχλός, "για να κατοχυρωθεί και να καταξιωθεί η πολιτική διάσταση της παιδείας και της επιστήμης και να απαλλαγεί το ελληνικό πανεπιστήμιο από το δικό του μεγαλύτερο αρτηριοσκληρωτισμό και το λογιατισμό του" όπως έγραφε ο καθηγητής Δ. Τσάτσος⁴¹. Μέσα σε αυτά τα ιστορικά πλαίσια και τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα της αμφισβήτησης της αυθεντίας και του κύρους, οι διδάσκοντες πρέπει να οικοδομήσουν πάνω σε νέες δημοκρατικές βάσεις τους βασικούς δεσμούς τους με τους διδασκόμενους. Το παλιό ελληνικό πανεπιστήμιο, που λειτούργησε μέσα στα πλαίσια της "κλειστής κοινωνίας", τα χαρακτηριστικά της οποίας διατύπωσε διεξοδικότερα ο C. Popper⁴², χρησιμοποίησε μύθους, σύμβολα, μεθόδους αυταρχικές για να στηρίξει το κύρος του. Στις δημοκρατικές όμως κοινωνίες το κύρος και η αυθεντία στηρίζονται στο ήθος και στην επιστημονική αξία. Η διδασκαλία είναι σχέση επικοινωνίας, σχέση ελευθερίας.

IV

Σήμερα το θέμα της αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων και των ορίων παρέμβασης του νομοθέτη γίνεται και πολιτικά επίκαιρο, ύστερα από τις εξαγγελίες της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας για αλλαγές του νόμου για την ανώτατη παιδεία⁴³, η οποία, κατά γενική ομολογία διέρχεται μια

40. Βλ. Α. Σ. Αυλωνίτη, Τι υποστήριξαν Τσάτσος και Σακελλαρόπουλος, στο "Έθνος" 15.4.1984.

41. Βλ. Δ. Τσάτσος, Πανεπιστήμια: Το μαχαίρι στο κόκκαλο, ό.π. Για τη δράση του φοιτητικού κινήματος, ήδη από τον περασμένο αιώνα, βλ. 5ο μέρος του "Σελίδες από την πολιτική ιστορία του νεώτερου ελληνισμού" του Μιχ. Στασινόπουλου, ό.π., με τίτλο "Το Πανεπιστήμιο και η Μοναρχία. Η προφητεία του Θ. Κολοκοτρώνη", σελ. 265 επ. (1η δημοσίευση μελέτης στο περιοδικό "Νέα Εστία", том. 1964), ειδικότερα παρ. III. Η εντυπωσιακή επαλήθευση της προφητείας του Θ. Κολοκοτρώνη, σελ. 272 επ. Αλλά και ο καθηγητής Γ. Δ. Δασκαλάκης στο "Ιδέες για την πολιτική κατανόηση της εποχής μας" (Αθήνα 1945, ανατύπωση 1988), έγραψε: "Η γενιά μας ξεκινάει από τη βασική πίστη ότι φορέας του αυριανού είναι τα νιάτα. Κάθε μεγάλη δημιουργική κίνηση στην ιστορική ζωή πρωτοφάνηκε σαν κίνηση νέων", σελ. 170.

42. Βλ. Κ. R. Popper, The open Society and its Enemies, N. J. 1950.

43. Βλ. σχετικά τις "Προτάσεις για τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού μας συστήματος" του Υπουργού Παιδείας της Οικουμενικής Κυβέρνησης Ξ. Ζολώτα, έκδ. Υπ. Παιδείας Δεκεμβρίου 1990, ειδικότερα κεφ. VII. Τριτοβάθμια εκπαίδευση, παρ. I. Αυτοδιοίκηση και οικονομική ευελιξία, όπου προβλέπεται η διεύρυνση των αρμοδιοτήτων των πανεπιστημίων και ο περιορισμός στην "έκταση και το βάθος της κρατικής ανάμειξης.", σελ. 18. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το "ερωτηματολόγιο" που απηύθυνε ο υπουργός Παιδείας της Κυβέρνησης της Ν.Δ. Γ. Σουφλιάς προς όλους τους ενδιαφερομένους φορείς της εκπαίδευσης, μέσα στα πλαίσια του "Εθνικού διαλόγου για την παιδεία". Βλ. έκδ. Υπ. Παιδείας 8.3.1991. Στο ερωτηματολόγιο για τα Α.Ε.Ι. τίθενται προς απάντηση θέματα σχετικά με τη διοίκηση και τη συμμετοχή σε αυτά των φορέων του πανεπιστημίου. Πρόκειται για μια μορφή "δημοψηφοματικής" διερεύνησης των απόψεων των ενδιαφερομένων, με άγνωστα ακόμα αποτελέσματα.

βαθύτατη κρίση. Οι όποιες αλλαγές όμως στο νομοθετικό καθεστώς των πανεπιστημίων πρέπει να διευρύνουν το θεσμό της αυτοδιοίκησης τους, γιατί αυτή προσδιορίζεται από την ίδια τους τη φύση. Συγκεκριμένα :

1. Το πανεπιστήμιο δεν είναι απλώς ίδρυμα με δική του νομική προσωπικότητα, ούτε όμως και σωματείο, ή πανεπιστήμιο των ομάδων, όπως έχει αναφερθεί σε δικαστικές αποφάσεις⁴⁴. Η εξέλιξη του στον δυτικο-ευρωπαϊκό χώρο, με τις πρώτες ρίζες στην ελληνική κλασική αρχαιότητα-Πυθαγόρειοι, Ακαδημία Πλάτωνος και Αριστοτέλης - έχει αναδείξει το πανεπιστήμιο σε κοινότητα, με την επιστημονική του όρου σημασία. Μια κοινότητα είναι ένα σύνολο ανθρώπων που έχουν κοινά γνωρίσματα και επικοινωνούν μεταξύ τους. Σημαίνει α) μια ομάδα που ζεί ή κινείται σε ένα καθορισμένο από φυσικά όρια χώρο β) οι άνθρωποι αυτοί συνδέονται μεταξύ τους με ένα αίσθημα κοινής υπαγωγής και διατηρούν κοινωνικούς και προσωπικούς δεσμούς, που τους ξεχωρίζουν από άλλες ανάλογες ομάδες. Αυτοί τους ξεχωρίζουν από άλλους ανάλογους προσανατολισμούς (εθνικούς θρησκευτικούς, επαγγελματικούς κ.λ.π.) και τους υπογραμμίζουν το αίσθημα του "ανήκειν μαζί", γ) που έχουν μια διάχυτη οικειότητα με το τι συμβαίνει καθημερινά στο περιβάλλον τους. Η κοινότητα είναι ο μικρόκοσμος της κοινωνίας και εμφανίζει βασικές και αναγκαίες για την ύπαρξη της λειτουργίες, όπως π.χ. οικονομικές, κοινωνικοποίησης (στην έννοια της socialization), κοινωνικής συμμετοχής, κοινωνικών ελέγχων, κοινωνικής αλληλεγγύης. Η αυτοδιοίκηση θεωρείται βασικό στοιχείο μιας κοινότητας. Τα αιρετά όργανα αντιπροσωπεύουν την κοινότητα, ενεργούν εν ονόματί της, προασπίζουν τα "συμφέροντά" τους και ευθύνονται πολιτικά, νομικά, αλλά προπαντός, ηθικά σε αυτήν. Έχει ακόμα αναγνωρισθεί ότι η αρχή της αυτονομίας συμβιβάζεται με την έννοια της κοινότητας. Και η αυτονομία, ως αρχή του δημοσίου δικαίου, είναι το δικαίωμα της κοινότητας με την έγκριση του κράτους, ή την ανοχή του, να ρυθμίζει τις υποθέσεις της με τη θέση κανόνων αντικειμενικού δικαίου⁴⁵.

2. Αλλά το πανεπιστήμιο θα μπορούσε να οριστεί και ως σύστημα, σύμφωνα με τις γνωστές για τα συστήματα θεωρίες της Πολιτικής Επιστήμης, που συνέβαλαν σημαντικά στην κατανόηση των πολιτικών και κοινωνικών δομών των σημερινών κοινωνιών. Η έννοια του συστήματος μας υποβοηθεί να διαπιστώσουμε ολότητες ως μια τάξη και ενότητα σαφώς διακρινόμενη από άλλες όμοιες που υπάρχουν στον περίγυρό τους και σαφώς οριοθετούμενες σε σχέση με αυτόν. Σχετικώς με τις γνωστές τυπολογίες νομίζω ότι πρόκειται περί αυτονόμων συστημάτων, τα οποία αποφασίζουν μόνα τις δραστηριότητές τους. Οι πανεπιστημιακές κοινότητες αποτελούν ένα τέτοιο σύστημα με

44. Τη θέση αυτή εκφράζουν μέλη της μειοψηφίας των ανωτάτων δικαστηρίων, όπως φαίνεται στην απόφαση του Α.Ε.Δ., υπ. αριθ. 30/1975 και σε αποφάσεις του ΣτΕ, όπως 3840, 3819 του 1986, 1295, 1407 και 3189 του 1987, επηρεασμένα ασφαλώς από σχετική απόφαση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου B. Verj GE, 35, 79 (124)", την οποία αναφέρει ο Ε. Βενιζέλος, ό.π., σελ. 177, αποδεχόμενος, όπως φαίνεται, τη θεωρία αυτή.

45. Βλ. σχετικά το κλασικό έργο του Ferdinand Toennies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Berlin 1887 και από τη νεώτερη βιβλιογραφία R.A.Nisbet, *The Quest for Community*, N. Y. 1953 και R. Warren, *The Community in America*, Chicago, 1973.

αυτορυθμιζόμενη ανατροφοδότηση (feed back) και με κοινωνικές, ψυχικές και οικονομικές συνθήκες, που εμφανίζουν αδιαμφισβήτητα στοιχεία ολοκλήρωσης. Στη συστημική θεωρία θα άξιζε μια παραπομπή στον T. Parsons με το γνωστό AGIL σχήμα του, όπου τονίζεται ότι η κατάσταση αρμονίας (=ισορροπίας και σταθερότητας) ενός κοινωνικού συστήματος βρίσκεται στην προσαρμογή του (Adaptation) προς τον περίγυρό του, στην επιτυχία του σκοπού του (Goal attainment), την ολοκλήρωση (Integration) και στη διατήρηση της δομής του (Latent pattern-maintenance)⁴⁶. Την ίδια γραμμή ανάλυσης ακολουθεί και ο N. Luhmann, με ριζοσπαστικότερες απόψεις και με πόρισμα ότι η σταθερότητα κάθε συστήματος και κοινότητας είναι "μία σχέση μεταξύ συστήματος και περιβάλλοντος"⁴⁷.

V

Το θέμα της οργανωτικής δομής του πανεπιστημίου, όπως είδαμε, συνδέεται άμεσα με την έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας, δεν είναι δυνατόν όμως στα πλαίσια αυτής της εισήγησης να γίνει αναφορά σε συγκεκριμένα οργανωτικά πρότυπα. Άλλωστε οι ιδιαιτερότητες κάθε επιστημονικού κλάδου, καθώς και κάθε πανεπιστημίου επιβάλλουν τη διαμόρφωση ειδικών οργανωτικών πλαισίων. Πάντως η όποια προσπάθεια για την αναβάθμιση των σπουδών στο ελληνικό πανεπιστήμιο και του ρόλου του στην κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική ανάπτυξη του τόπου δεν μπορεί παρά να λάβει υπόψη της τους σύγχρονους προβληματισμούς για το σκοπό της παιδείας.⁴⁸ Ο θεσμός της αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων με την υπεύθυνη συμμετοχή όλων των παραγόντων του και μέσα σε γενικά θεσμικά πλαίσια για την τήρηση της νομιμότητας και της αξιοκρατίας, μπορεί, πιστεύω, να συμβάλει στο να καταστεί το πανεπιστήμιο μια ζωντανή κοινότητα, ένα διαρκώς ανανεούμενο σύστημα. "Είναι καιρός το κράτος να περιοριστεί στον εποπτικό του ρόλο, πριν η δυναμική του παρέμβαση, απαραίτητη και ευεργετική ως τώρα, γίνει κλοιός και πνίξει το Νέο Πανεπιστήμιο στα πρώτα του βήματα"⁴⁹. Αυτή τη θέση άλλωστε υकेστήριξε δυναμικά ο γενικός εισηγητής της μειοψηφίας, καθηγητής Δ. Τσάτσος κατά τις συζητήσεις στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή των διατάξεων του σχεδίου του Συντάγματος για την

46. Βλ. T. Parsons, *Structure and Process in Modern Societies*, N. Y. 1960. Βλ. επίσης βιβλιογραφικά T. Parsons, R. F. Bales και E. A. Shils, *Working Paper in the Theory of Action*, N. Y., 1952, D. Easton, *A System's Analysis of Political Life*, U.S.A. 1965 και το γενικότερο του R. Munch, *Theorie sozialer Systeme*, Opladen 1976.

47. Βλ. N. Luhmann, *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeine Theorie*. Frankfurt am Main, 1984, σελ. 30 επ., 242 επ. και 293 επ. Το πανεπιστήμιο ως "σύστημα" χρησιμοποιεί στη σοβαρή μελέτη του ο καθηγητής Π. Αθανασόπουλος, που δημοσιεύτηκε στην "Καθημερινή" της 21.3.1982 με τίτλο "Για ένα πανεπιστήμιο ποιότητας, που θα μπορεί να παρακολουθεί και κατευθύνει την πρόοδο και την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Θέσεις και προτάσεις για να τερματιστεί το χάος που επικρατεί στα Α.Ε.Ι."

48. Βλ. μεταξύ άλλων σε Ada W. Finifter, *Political Science. The State of the Discipline*, Washington D. C., 1983, κεφ. X Education, σελ. 273 επ. και κυρίως Chr. J. Hurn, *Theories of Schooling and Society: The Functional and Radical Paradigms*, σελ. 276 επ.

49. Φ. Κακριδής, Πανεπιστημιακό ΙΑ', στο "Βήμα" της 17.7.1983.

παιδεία.⁵⁰

Η αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων είναι ένα μέγιστο στοιχείο φιλελευθερισμού και "ο φιλελευθερισμός του πανεπιστημίου είναι σήμερα μια πραγματική πολιτική αξία", όπως έγραφε ο πολύ γνωστός θεωρητικός του Μάη του 1968 στη Γαλλία L. Althusser, "στην πάλη ενάντια στη μετατροπή του εκπαιδευτικού οργανισμού σε όργανο, που δεν εξυπηρετεί παρά τους σκοπούς της τεχνοκρατικής εξουσίας"⁵¹. Σε αυτά θα πρόσθετε κανείς ότι η αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων, αλλά και ευρύτερα η αποκέντρωση των κρατικών εξουσιών και ο περιορισμός των εξουσιαστικών παρεμβάσεων του κράτους, αποτελούν μια ανάγκη της εποχής, που επιβάλλεται από τις σύγχρονες αντιλήψεις για την έννοια της δημοκρατίας του πλουραλισμού, της συμμετοχής και των συναινετικών διαδικασιών. Αλλωστε αυτή είναι και η βούληση του συντακτικού νομοθέτη με τις διατάξεις για "πλήρη αυτοδιοίκηση των πανεπιστημίων", οι οποίες κάτω από τις ιστορικές συνθήκες της περιόδου εκείνης έχουν μια ιδιαίτερη βαρύτητα και επιτακτικό χαρακτήρα.

---

50. Πρακτικά Ολομέλειας Ε' Αναθ. Βουλής, σελ. 523.

51. L. Althusser, ό.π., σελ. 31. Μιλώντας για την αυτοδιοίκηση, στα πλαίσια της τοπικής αυτοδιοίκησης στην Ε' Αναθ. Βουλή ο καθηγητής Δ. Τσάτσος την είχε χαρακτηρίσει ως "πολιτικό δικαίωμα της κοινωνίας". Βλ. πρακτ. Ολομ., σελ. 820.